

ZIEMIA PŁOCKA W DZIEWIĘTNASTOWIECZNYCH OPRACOWANIACH ROSYJSKIEGO SZTABU GŁÓWNEGO

Abstrakt

Wykonane w połowie XIX wieku na potrzeby rosyjskiego Sztabu Głównego wojskowo-geograficzne opisy ziem i guberni Cesarstwa są dziś cennym źródłem do badań dziejów regionów. Zawierają one unikalne informacje o warunkach naturalnych, stosunkach ludnościowych i gospodarce regionów. Przedłożona praca jest próbą wykorzystania tekstów źródłowych do sporządzenia wojskowo-geograficznej charakterystyki płockiego obszaru operacyjnego według współczesnej metodyki.

Słowa kluczowe: ziemia płocka, XIX wiek, charakterystyka obszaru operacyjnego

Przedmiot pracy

W końcu pierwszej połowy XIX w. rosyjski Sztab Główny podjął wielkie zamierzenie sporządzenia wojskowo-geograficznych opisów obszarów imperium, które mogły stać się terenem działań wojennych. Nie dotyczyło to tylko guberni zewnętrznych, potencjalnie zagrożonych wtargnięciem nieprzyjaciela, lecz także możliwych terenów konfliktów wewnętrznych na tle społecznym, religijnym lub narodowościowym od Finlandii po Zachodnią Syberię i Zakaukazie. Zadanie to zlecone zostało Korpusowi Topografów armii cesarskiej.

W dziewiętnastowiecznej armii rosyjskiej niewątpliwą elitą byli wojskowi inżynierowie, ludzie nie tylko doskonale przygotowani teoretycznie i praktycznie do wykonywania zadań, lecz także – w większości – o wysokiej kulturze osobistej, szerokich zainteresowaniach i ożywieni ideologią rosyjskiego romantyzmu. Wśród nich zaś pozytywnie wyróżniali się oficerowie Korpusu Topografów. Dlatego ich prace także dziś zadziwiają najwyższym profesjonalizmem i wszechstronnością, bowiem kompetentnie odnoszą się nie tylko do zagadnień geograficznych, lecz także historycznych, politycznych, kulturowych lub gospodarczych.

W wyniku szeroko zakrojonych pięcioletnich prac powstało siedemnaście tomów opracowań, każdy składający się z 5-9 oddzielnych części, odpowiednio do liczby opisywanych guberni. Prace ukazały się drukiem w latach 1848-1853. Wszystkie sporządzone zostały według jednakowej metodyki i układu przedmiotowego. Wojskowo-geograficzny opis Królestwa Polskiego zawarty jest w XV tomie, obejmującym pięć części poświęconych poszczególnym guberniom; część 2. dotyczy guberni płockiej, zaś

Strony tytułowe wykorzystanych źródeł

część 3. – warszawskiej. Kierownikiem prac terenowych w guberni płockiej był por. Kruze, a w guberni warszawskiej kpt. Astafiew¹. Oni też byli autorami wydanych drukiem opracowań.

Przedmiotem prezentowanej pracy jest wojskowo-geograficzny opis ziemi płockiej według stanu z połowy XIX w., lecz dokonany zgodnie z współczesną metodologią. Użyte pojęcie ziemia płocka jest tożsame z płockim obszarem operacyjnym w granicach wyznaczonych w oparciu o parametry właściwe dla teorii sztuki wojennej. Obszar ten z dużą dokładnością pokrywa się z regionem płockim zdefiniowanym przez cywilnych badaczy według kryteriów antropogeograficznych². Materiałem źródłowym są, wskazane wyżej, 2. i 3. część XV tomu opracowań. Zawarte w nich informacje dostosowane są do współczesnej metodologii oceny terenu. Zgodnie z nią, oceniając dowolną przestrzeń geograficzną, należy poddać analizie jej części składowe: przestrzeń przyrodniczą, społeczno-gospodarczą

i kulturową³. Dla współczesnego czytelnika niewątpliwie najbardziej interesująca jest ocena przestrzeni społeczno-gospodarczej, prezentującej obraz materialnych wyników ludzkiej działalności. Obejmuje ona analizę sieci komunikacyjnej, sieci osadniczej, struktury przestrzennej rolnictwa, struktury przestrzennej przemysłu oraz sieć administracyjną. Ograniczenie charakterystyki do płockiego obszaru operacyjnego i tylko jednego aspektu oceny przestrzeni geograficznej wymaga przyjęcia pewnych założeń. Ziemia płocka położona jest na styku dwóch ówczesnych guberni: warszawskiej i płockiej, jej obszar nie pokrywa się także z granicami dziewiętnastowiecznego powiatu płockiego (gubernia płocka) i gostynińskiego (gubernia warszawska). Dlatego konieczne jest odejście od sformalizowanego układu wykorzystywanych opracowań. Jednocześnie uzyskanie opisowych i liczbowych charakterystyk obszaru operacyjnego wymaga zarówno interpolacji, jak i ekstrapolacji danych źródłowych. Zastosowanie obu metod w badaniach bezpieczeństwa jest w pełni uprawnione i zapewnia szeroki przedział ufności uzyskanych wyników.

Sieć komunikacyjna

Sieć komunikacyjna jest zwykle ściśle powiązana z układem osadniczym. Między tymi elementami zachodzi wyraźne sprzężenie zwrotne. Oba też są funkcjami właściwości przestrzeni przyrodniczej (ukształtowanie terenu, hydrografia, warunki geologiczne, klimat, elementy pokrycia terenu) i decydująco wpływają na całą przestrzeń społeczno-gospodarczą.

Sieć komunikacyjną obszaru tworzą drogi wodne (przede wszystkim rzeczne) i połączenia lądowe. Podstawą pierwotnej sieci komunikacyjnej ziemi płockiej była niewątpliwie Wisła. Właściwie był to jedyny szlak o znaczeniu ponadlokalnym, łączący region z resztą ziem polskich, a jednocześnie istotna przeszkoda w komunikacji na kierunku północ-południe. Możliwość pokonania tej przeszkody określały kształt sieci połączeń lądowych. Na swym płockim odcinku, tj. między Zakroczymiem a Dobrzyniem, rzeka miała względnie jednorodny charakter. Płynęła zorientowanym równoleżnikowo korytem o nachyleniu 2,6%, a szybkość prądu przy normalnym stanie wody wynosiła średnio 1,2 m/s, jedynie w czasie powodzi przekraczając 2 m/s. Lustro wody miało szerokość 600-1000 m, a mocno zmienna głębokość sięgała nawet 6 m. Sezon nawigacyjny na rzece trwał do 9 miesięcy⁴. Prawy, północny brzeg doliny rzeki był wysoki i na niektórych odcinkach przylegał bezpośrednio do lustra wody,

tworząc wysokie skarpy i urwiska. Jednak między Wyszogrodem a Borowiczkami wysoki brzeg doliny rzeki oddalony był od lustra wody na 1,5-5,0 km. Lewy brzeg rzeki był niższy, piaszczysty a skraj doliny łagodny. Szeroko rozlana rzeka odkładała materiał skalny na licznych mieliznach i wyspach (kępach); źródła odnotowują istnienie siedmiu takich kęp o długości 2-4 km i szerokości 200-300 m. Warunki hydrologiczne i geologiczne powodowały, że Wisła była trudną przeszkodą, na której większe przeprawy mogły powstać jedynie w nielicznych miejscach. Były to przeprawy promowe w Wyszogrodzie, Drwętach, Tokarach i Dobrzyniu oraz jeden most łyżwowy w Płocku. Oprócz płockiego mostu znaczenie ponadregionalne miały tylko promy w Wyszogrodzie i Tokarach⁵. Na całym środkowym odcinku Wisły były jedynie dwa mosty, obydwa łyżwowe, w Warszawie i Płocku.

Równinną ziemię płocką pokrywała gęsta sieć gruntowych dróg lokalnych. Znaczenie ponadlokalne miał bity trakt, poprowadzony południowym skrajem regionu, nazywany szosą warszawsko-poznańską, przebiegający przez Łowicz, Krośniewice i Koło w kierunku przejścia granicznego w Słupcy. Ważne znaczenie komunikacyjne miały, utrzymywane w dość dobrym stanie, drogi pocztowe: od Modlina przez Wyszogród, Bodzanów, Płock i Dobrzyń w kierunku Lipna i granicy pruskiej, z Piotrkowa do Włocławka przez Łęczycę i Krośniewice oraz z Rawy do Płocka przez Skierniewice i Gąbin, łącząca ziemię płocką z wielkim traktem z Warszawy przez Częstochowę na Śląsk⁶. Między nimi poprowadzono lokalne połączenia pocztowe: z Płocka do Sierpca i Mławy i z Krośniewic do Gostynina i Płocka⁷. Zarysowaną sieć uzupełniali drogi rokadowe, komunikujące z sobą główne szlaki. Na prawym brzegu droga z Płocka do Lipna z odnogą do Włocławka ułatwiała podróż w kierunku Torunia i Powiśla. Natomiast droga Sierpc-Dobrzyń n. Drwęcą była częścią najkrótszego szlaku wiodącego z wiodącego z północnego Mazowsza i Prus Wschodnich do Wielkopolski i Prus Zachodnich. Podobną funkcję spełniała droga z Płońska do przeprawy w Wyszogrodzie, będąca odnogą traktu z Zakroczymia do Lubicza na granicy pruskiej. Między tymi drogami oraz poszczególnymi miejscowościami poprowadzono gościńce i drogi polne. Miały one charakter naturalny, co najwyżej uzupełniony groblami i małymi mostami. Dlatego przez większą część roku były bardzo trudne do wykorzystania⁸. W 1848 r. przyjęty został rządowy program przekształcania głównych traktów w drogi bite (utwardzone szosy). Przewidywano głęboką modernizację drogi z Zakroczymia do granicy pruskiej przez Płońsk, Drobin

i Sierpc, z Płocka przez Bielsk i Drobin do komory celnej w Peptowie, oraz z Płocka do Zakroczymia przez Bodzanów i Wyszogród a także odcinek Płock–Góra. Na lewym brzegu Wisły modernizacji podlegała droga Sochaczew, Gąbin, Płock oraz z Płocka do Krośniewic przez Gostynin⁹.

Autorzy analizowanych opracowań podkreślali, że sieć drogowa regionu w znikomym stopniu wykorzystywana była do transportu towarów w obrocie zewnętrznym, mimo położenia ziemi płockiej na szlakach tranzytowych z północnego Mazowsza do Wielkopolski i dwóch ważnych prowincji Królestwa Pruskiego. Zwracali jednak uwagę na potencjał istniejącej i sieci dróg, nie precyzując co mogłoby ten potencjał wyzwolić. Główne drogi nie odgrywały także ważnej roli w wewnętrznym (międzyregionalnym) obrocie towarowym. Dość obciążone były natomiast drogi miejscowe zbiegające się w Płocku. Pośrednio świadczy to o względnie ożywionym handlu lokalnym¹⁰. Mimo swego korzystnego położenia na szlakach wiodących z Warszawy i ziem etnicznie polskich do Wielkopolski i prowincji pruskich Płock nie był ważnym centrum komunikacyjnym. Ponad wszelką wątpliwość był to rezultat wspomnianego już kiepskiego stanu technicznego dróg. Ważną arterią komunikacyjną była a natomiast Wisła, którą rocznie (w 1846 r.) spławiano towary na blisko 6,5 tys. łodziach i 7,5 tys. tratwach¹¹. Drogi lądowe nie były w stanie przejąć tego potoku towarów poza sezonem nawigacyjnym.

Wyraźnie istotniejsze znaczenie system drogowy ziemi płockiej miał w sferze militarnej. Wynikało to z usytuowania regionu względem północno-zachodniej granicy Cesarstwa. Choć w momencie powstawania opracowań funkcjonował w Europie porządek wiedeński i system Świętego Przymierza, wojskowi rozpatrywali scenariusze ewentualnego konfliktu zbrojnego z Prusami. Przyjmując za zasadniczy kierunek działań oś Warszawa–Poznań, dostrzegali znaczenie środkowej i dolnej Wisły jako osłony północnego skrzydła głównego zgrupowania przed uderzeniem (przeciwuderzeniem) z Prus Wschodnich. Przewidywano, że główna masa zaopatrzenia transportowana będzie ze strategicznych magazynów w Brześciu, Warszawie, Dęblinie i Modlinie do punktu przeładunkowego w Płocku a następnie drogami lądowymi do wojsk. Stąd znaczenie szlaków transportowych z Płocka:

- przez Kamień Kotowy i Kikół do Lubicza i Dobrzyń n. Drwęcy;
- przez Sierpc i Rypin w kierunku Brodnicy i Grudziądz z odnogą w kierunku Królewca;
- przez Gostynin i Krośniewice w kierunku Koła i Słupcy.

Przez ziemię płocką przebiegały także drogi operacyjnego rozwinięcia wojsk, tj. wyprowadzania wielkich zgrupowań na podstawy wyjściowe do działań. Taką funkcję przewidywano dla traktu Warszawa–Toruń przez Gąbin i Gostynin, z Warszawy do Słupcy przez Sochaczew i Krośniewice oraz z Warszawy i Modlina do Torunia i Grudziądz przez Drobin i Sierpc¹². Oficerowie dostrzegli także, że wskazane szlaki mogą być wykorzystane przez zgrupowania wojsk pruskich do wykonania głębokiego oskrzydlenia sił rosyjskich w Królestwie Polskim. W szczególności wskazane zostały dwa kierunki: na prawym brzegu z rejonu Toruń–Dobrzyń n. Drwęcy przez Lipno w kierunku Płocka oraz na lewym brzegu z rejonu Inowrocław–Toruń w kierunku Gostynina i Łowicza¹³.

Specyfika układu komunikacyjnego ziemi płockiej polegała na promienistym rozchodzeniu się dróg od głównych przepraw na Wiśle: w Wyszogrodzie oraz w rejonie Płock–Tokary. Był to niezwykle korzystny czynnik miastotwórczy, lecz zła jakość techniczna szlaków komunikacyjnych ograniczała ich wykorzystanie.

Sieć osadnicza

Podstawowa sieć osadnicza tworzyła się w oparciu o najdogodniejsze połączenia komunikacyjne. O ile jednak o rozmieszczeniu miast i większych osad decydowały w pierwszym rzędzie warunki komunikacyjne, o tyle o powstawaniu (lokowaniu) wiosek decydowała przede wszystkim dostępność wody, pozyskiwanej z rzek i strumieni a czasem – w północno-zachodniej części regionu – jezior. W przypadku braku ujęć wody powierzchniowej, korzystano z wód gruntowych; stąd lokowanie licznych wsi w obniżeniach terenu.

Osnową sieci osadniczej były miasta, powstałe na skrzyżowaniach szlaków komunikacyjnych: Płock oraz, w powiecie płockim, Bodzanów, Bielsk, Czerwińsk, Drobin, Płońsk, Wyszogród, Sochaczew i Zakroczym, zaś w powiecie gostynińskim – Dąbrowice, Gąbin, Gostynin, Kutno¹⁴. Gubernialne miasto Płock w 1847 r. liczyło 11,8 tys. mieszkańców, w tym 6,7 tys. chrześcijan (56%) i 5,1 tys. (43%) starożytnych. W podziale według kryterium głównego źródła utrzymania rodziny urzędnicze liczyły 728 osób (6% mieszkańców), kupców – 375 (3%), rzemieślników – 1032 (8%), posiadaczy ziemskich – 181 (2%) i 96 duchownych wszelkich wyznań (1%). Pozostałe 80% mieszkańców Płocka utrzymywało się z pracy najemnej w rzemiośle, usługach i rolnictwie. Infrastrukturę miejską stanowiło 565 domów (przede wszystkim mieszkalnych), w tym 380 murowanych, 289 budynków gospodarskich oraz 7 świątyn

różnych wyznań¹⁵. Powiatowy Gostynin był miastem niewielkim i miał charakter wybitnie rolniczy, a większość jego powierzchni zajmowały grunty użytkowane rolniczo. Z ogólnej liczby 3,2 tys. mieszkańców 1,5 tys. (48%) uważało się za Polaków, 956 (30%) określano mianem Niemców, zaś 672 (21%) – Żydami. Głównym źródłem utrzymania mieszkańców było oczywiście rolnictwo, jednak rzemiosło i szeroko rozumiane usługi dostarczały środków do życia około 40% ludności. Urzędnicy i przedstawiciele innych zawodów stanowili margines społeczności. Zabudowę miejską tworzyło 220 domów mieszkalnych (z tego jedynie 26 murowanych), 4 świątynie i około 215 budynków gospodarskich¹⁶.

Leżące na południowym skraju płockiego obszaru operacyjnego Kutno, także miało charakter rolniczy. Tylko mniej niż 5% powierzchni miasta stanowiła zabudowa zwarta, reszta to tereny użytkowane rolniczo. W niespełna 5,5 tys. populacji większość stanowili Żydzi (3,6 tys., 65%), ludności słowiańskiej było 1,6 tys. (30%) oraz około 200 osób narodowości niemieckiej (3%). Domy mieszkalne (łącznie 219) w 62% zbudowane były z drewna. Zabudowania niemieszkalne to 3 świątynie oraz 150 budynków gospodarskich. W opisie miasta wyróżniono trzy budynki użyteczności publicznej: żydowską szkołę, hotel oraz szpital. Zwraca uwagę duży odsetek rzemieślników; było ich 443, tj. 8% mieszkańców miasta. Nieznana liczba ludzi zatrudniona była w siedmiu przedsiębiorstwach określanych mianem fabryk. Biorąc pod uwagę ich profil produkcji (wełkiennicza i pasmanteria) musiały one zatrudniać co najmniej kilkudziesięciu (80-90) pracowników, zapewniając im i ich rodzinom środki utrzymania. Jeżeli dodać do tego działalność związaną z handlem (kupcy, wozacy) można przyjąć, że z działalności pozarolniczej utrzymywało się do 40% populacji miasta¹⁷.

Informacje o pozostałych miastach i większych miejscowościach regionu są w tekstach źródłowych rozproszone. Przede wszystkim odnotowano liczbę gospodarstw domowych: w Bodzanowie – 61, Biełsku – 66, Czerwińsku – 73, Dąbrowicach – 189, Drobinie – 70, Gąbinie – 220, Iłowie – 50, Krośniewicach – 50, Sierpcu – 312, Wyszogrodzie – 266 i Żychlinie – 96¹⁸. Podana liczba gospodarstw nie w pełni określa wielkość miejscowości, bowiem podane wartości dotyczą obejść mogących zapewnić choćby elementarne warunki zakwaterowania wojska. W powiatowym Gostyninie za przydatne do rozmieszczenia oddziałów uznano jedynie 180 obejść, a więc około 80% zabudowy mieszkalnej¹⁹. Rzeczywistą przybliżoną liczbę gospodarstw domowych w innych miejscowościach można uzyskać zwiększając podane wartości o 1/5.

Zabudowa wiejska była bardzo zróżnicowana. Tworzyły ją zarówno dwory (od pałaców do bardzo skromnych domów mieszkalnych), jak i zabudowania folwarczne oraz obejścia chłopskie. Wioski miały zwykle zabudowę typu ulicowego. Występowała też, szczególnie w okolicach zasiedlonych przez kolonistów, zabudowa rozproszona. Zarówno domy mieszkalne, jak i zabudowania gospodarskie w przeważającej większości były drewniane, bez fundamentów. Rzadko budulcem była ubita glina, a sporadycznie – cegła lub kamień polny. Dachy z zasady kryte były słomianą strzechą. Oficerowie uznali, że same domy mieszkalne i obejścia wiejskie były dość zaniedbane.

Powiat płocki liczył 96,4 tys. mieszkańców, w tym: wyznania rzymsko-katolickiego – 75,1 tys. (78%), prawosławnego – 0,4 tys. (0,3%), protestanckiego – 8,6 tys. (9,0%) i mojżeszowego – 12,3 tys. (12,7%). Nieco inną strukturę ludności miał powiat gostyniński. Z ogólnej liczby 109,6 tys. mieszkańców 77% (84,8 tys.) stanowili rzymscy katolicy, 14% (15,6 tys.) protestanci oraz 9% (9,2 tys.) starozakonni. W powiecie nieco ponad 80% populacji mieszkało na wsi. Mniej niż co dziesiąty mieszkaniec (8,7%) zaliczany był do stanu szlacheckiego, zaś jedynie 0,2% to duchowni wszelkich wyznań i różnego rodzaju urzędnicy. Można przypuszczać, że podobne proporcje występowały w powiecie płockim, choć – z uwagi na gubernialny charakter miasta oraz siedzibę diecezji – urzędników i duchownych musiało być więcej²⁰. Interesujące jest wyjaśnienie, dlaczego charakteryzując strukturę ludności przyjęto kryterium wyznaniowe. Wynika to z odnotowanej przez oficerów zróżnicowanej świadomości narodowej. Mieszkańcy ziemi płockiej określali się jako tutejsi lub miejscowi z rzadka dodając, że są Mazowszanami, Kujawiakami lub Mazurami. Jedynie warstwy wyższe: ziemianie, kupcy, urzędnicy oraz duchowni określali się niemal w całości jako Polacy. Ludność starozakonna prawie wyłącznie definiowała się według wyznania, przy czym – zdaniem oficerów – nie wykazywała ona żadnej tendencji do integrowania się z ludnością polską (słowiańską)²¹. Gęstość zaludnienia w powiecie płockim wynosiła 37 osób na kilometr kwadratowy, zaś w powiecie gostynińskim – 48. Ekstrapolując dane z sąsiednich powiatów można przyjąć, że parametr ten dla ziemi płockiej wynosił 41 mieszkańców na każdym kilometrze kwadratowym.

Struktura przestrzenna rolnictwa

Rolnictwo było podstawą gospodarki regionu i głównym źródłem utrzymania ludności. Wskazuje na to struktura użytkowania gruntów. W powiecie

gostynińskim 45% obszaru zajmowały pola uprawne, 24% lasy, 11% łąki i 20% inne (obszary zabudowane, nieużytki, jeziora). Nieco inne proporcje odnotowano w powiecie płockim. Grunty uprawne zajmowały aż 65% powierzchni, lasy – 16%, łąki – 9%, zaś inne jedynie 10%²². Teren na ogół sprzyjał produkcji rolnej; większość gruntów to przekształcone gleby gliniaste i bielicowe. W dolinie Wisły i obniżeniach terenu występowały, obok piaszczystych wydm, urodzajne gleby brunatne. W północnej części powiatu gostynińskiego dominowały piaski. W połączeniu z korzystnymi warunkami meteorologicznymi region posiadał znaczny potencjał produkcyjny. Jednak profil i rozmiar produkcji nie w pełni odzwierciedlał naturalne możliwości. Najpopularniejszą uprawą było żyto; na niemal takim samym areale uprawiano także owies. Blisko o połowę mniejsza była powierzchnia upraw pszenicy i jęczmienia. Oczywiście najwięcej zbierano żyta. Jeżeli zbiory tego zboża przyjąć za 1, to owies stanowił 0,77 uzyskanych plonów, a pszenica i jęczmień po 0,23. W produkcji roślinnej uprawy przemysłowe (len, konopie, buraki) a także gryka, proso i groch nie zajmowały istotnego miejsca. Odnotowano jednak rosnący areal upraw ziemniaków, choć roślina ta w dalszym ciągu miała marginalne znaczenie. Oceniano, że roczne spożycie ziemniaków przez ludzi i zwierzęta gospodarskie nie przewyższało 1 korca, tj. 75-80 kg. W przypadku nieurodzaju zbóż (np. w latach 1844-1846) ludność, nie mogąc uzupełnić diety, cierpiała niedostatek, a nawet głód i zaopatrzenie regionu musiało być uzupełniane dostawami z zewnątrz²³. Oficerowie uznali, że kultura rolna w większości gospodarstw, w porównaniu z kujawskimi i wielkopolskimi powiatami guberni warszawskiej, była bardzo niska. Powszechna była ekstensywna metoda uprawy – trójpolówka; rzadko też nawożono glebę. Wyjaśnia to niskie plony; średnio z jednego wysianego ziarna (czterech głównych zbóż) zbierano maksymalnie 4-5 ziaren. Z pewnym przybliżeniem można przyjąć, że wydajność zbóż z hektara wynosiła: pszenicy – 5-6 q, żyta i owsa – do 4 q, zaś jęczmienia – 3,5 q; średnio zbiory czterech zbóż szacować można na 4,0 q/ha²⁴. Plony uzyskiwane w powiecie gostynińskim były o ok. 20% wyższe niż na prawym brzegu Wisły.

Drugim działem rolnictwa była produkcja zwierzęca. Jej ówczesną specyfiką było zróżnicowanie funkcji hodowli – wyraźne rozgraniczenie według głównego sposobu wykorzystania zwierząt gospodarskich: jako jedynej dostępnej siły pociągowej (konie i woły), dostarczanie wełny i mleka (owce, krowy) i bezpośrednia konsumpcja (świnie). Poziom hodowli zwierząt w regionie, w porównaniu

z Kujawami i Wielkopolską, oceniany był jako bardzo niski. W powiecie płockim jeden koń hodowany był średnio na 13 ha, wół lub krowa – na 8 ha, owca – na 5 ha, zaś świnia na około 6,6 ha. W powiecie gostynińskim, mimo wyższej kultury rolnej, wskaźniki były podobne²⁵. Odnotowano jednak zróżnicowanie między gospodarstwami włościańskimi i większością folwarków, a niektórymi majątkami ziemskimi. W tych drugich podejmowano próby intensyfikacji produkcji roślinnej i zwierzęcej, wprowadzając płodozmian, intensywniejsze nawożenie, uprawę roślin użytkowych oraz hodowlę bardziej wydajnych (szlachetniejszych) ras zwierząt gospodarskich. Zapewne nie były to szczególne ośrodki postępu rolniczego, bowiem oficerowie wymienili z nazwy jedynie majątki starające się wprowadzić nowe rasy bydła i owiec. Nie wskazano, w jakim kierunku zmierzała poprawa ras bydła: większej mięsności czy młeczności. Sądząc po wymienianych rasach bydła (fryzyjska i holenderska), celem było zwiększenie ogólnej użytkowości zwierząt. Natomiast zastępowanie tradycyjnych ras owiec zwierzętami o runie długi i cienkowłóknistym wyraźnie wskazuje na dążenie do uzyskania większej ilości surowca dla przemysłu włókienniczego. Jednocześnie wymieniane w źródłach rasy: metys i merynos, jak się wydaje, prezentowały dobre cechy mięsne. Do majątków dążących do poprawy hodowli zaliczono: Bedlno, Borowice, Ciechomice, Eratkowo, Leszczynek, Osiny, Ostrowy, Rękocice, Sieluń, Strzelce, Szumlino i Trębki a także, jako całość, gospodarstwa kolonistów. Także pod tym względem wyższy poziom reprezentowały gospodarstwa na lewym brzegu Wisły, bowiem większość wymienionych majątków (a także gospodarstwa kolonistów) właśnie tam były położone.

Struktura przestrzenna przemysłu

Na ziemi płockiej połowie XIX w. można mówić co najwyżej o początkach przemysłu w dzisiejszym rozumieniu tego określenia²⁶. Przekształcanie surowców i półproduktów odbywało się głównie sposobem rzemieślniczym, rzadko manufakturowym. O charakterze produkcji przemysłowej na ziemi płockiej decydowały trzy czynniki, wszystkie ograniczające jej rozmiar. Przede wszystkim bardzo skromny był miejscowy rynek zbytu. Wynikało to z omówionej wyżej struktury gospodarstw domowych i struktury ludności według źródeł utrzymania. Potencjalnie najbardziej chłonny był rynek wiejski (ponad 80% populacji), jednak ponad 40% gospodarstw chłopskich było bezrolnych i ludzie ci żyli w skrajnej biedzie. Rozwojowi produkcji nie sprzyjały

też trudności komunikacyjne, czyniące transport towarów wyjątkowo kosztownym i długotrwałym. Co prawda Wisła komunikowała region z warszawskim rynkiem zbytu, lecz z powodu słabości ekonomicznej, zapewne także niskiej innowacyjności (a więc także niskiej jakości produktów i wysokich kosztów własnych), miejscowe wyroby nie mogły konkurować z prawdziwie przemysłową produkcją okręgu warszawskiego.

Asortyment produkowanych towarów nie był specjalnie zróżnicowany. Zgodnie z potrzebami i możliwościami miejscowego rynku dominowały artykuły tekstylne i pasmanteryjne, drobna chemia domowa (mydło, świece), niektóre artykuły spożywcze (ocet, cykoria) oraz artykuły budowlane, reprezentowane przez wapno, cegły i kafle. Autorzy opracowań oceniali rozmiar produkcji na podstawie wartości wyrobów finalnych. W większych miejscowościach regionu sumaryczna wartość produkcji wynosiła (w rublach): Bodzanów – 175, Gąbin – 480, Gostynin – 24250, Kutno – 6400, Płock – 24340, Sierpc – 8800, Wyszogród – 900. Przedstawione wartości nie odzwierciedlają całkowitej wartości produkcji rzemieślniczej, czy też manufakturowej. W źródłach brak jest bowiem oceny usług dla miejscowej ludności, w tym tak istotnych jak krawiectwo, szewstwo lub kowalstwo. W tej sferze w guberni płockiej działało łącznie blisko 12 tys. majstrów różnych specjalności i odpowiednio większa liczba czeladników i uczniów. W powiecie gostynińskim w 1847 r., wśród różnych wytwórców, było 184 kowali, 183 krawców, 279 szewców, 181 młynarzy, 70 piekarzy i liczni inni. Można uznać, że wartość ich wytworów była co najmniej porównywalna z produkcją manufakturową²⁸. Podana wartość w rublach finalnych wyrobów nie daje też wyobrażenia o rzeczywistym stanie produkcji. Można je uzyskać przez porównanie z produkcją fabryczną nielicznych przedsiębiorstw regionu. Fabryką była niewątpliwie papiernia w Soczewce, cukrownie w Bedlnie, Strzelcach i Sierakowie, destylarnie i wytwórnie wódek w Rogoszewie i Rybnie, zakłady szklarskie w Solcu i Zaborowie oraz garbarnie w Krośniewicach, Radziwiu i Żychlinie. Wartość produkcji tych przedsiębiorstw wynosiła: Soczewka – 80000 rubli, Bedlno – 27000, Strzelce – 27500, Sieraków – 14000, Rogoszewo – 6700, Rybno – 9000, Solec – 6400, Zaborów – 4000, Krośniewice – 5500, Radziwie – 1800, Żychlin – 1200²⁹. Przemysł regionu reprezentowany był więc przez nieliczne przedsiębiorstwa w całości zgrupowane w powiecie gostynińskim. Niewątpliwie przeważająca większość produkcji kierowana była na rynek zewnętrzny, np. cały wyprodukowany w Soczewce papier był wywożony poza region, także na rynek

rosyjski. Powiat gostyniński można uznać za ówczesne zagłębie cukrownicze; z produkcją o łącznej wartości 68 000 rubli wyprzedzał go jedynie powiat łowicki (113 000 rb.) z największą w Królestwie Polskim i bardzo nowoczesną cukrownią w Guzowie³⁰. Z cukrowniami niewątpliwie kooperowały wytwórnie wódek i rumu, przerabiające melasę.

Sieć administracyjna

Ziemia płocka, zajmując obszar na styku guberni warszawskiej i płockiej, podlegała dwóm odrębnym administracjom. Władzę cywilną w każdej guberni sprawował mianowany zarząd, tworzony przez gubernatora oraz trzech radców (administracyjnego, policyjnego i finansowego). Strukturalnie Zarząd Guberni podporządkowany był Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, zaś funkcjonalnie Komisji Finansów. Urząd gubernialny tworzyły zarządy: administracyjny, finansowy, wojskowy, policyjny i ogólny, każdy zatrudniający po kilku urzędników. Zadaniem zarządu było ogłaszanie oraz organizowanie i nadzorowanie wprowadzania w życie postanowień wszystkich komisji rządowych, organizowanie bezpieczeństwa wewnętrznego, zarządzani finansami guberni oraz całym mieniem skarbowym na jego terenie³¹.

Gubernie podzielone były na powiaty. Głównym organem władzy tego szczebla był naczelnik, łączyły kompetencje zarządcy miasta – siedziby powiatu, powiatowego szefa policji (*kapitan isprawnik*) oraz marszałka szlachty powiatu. Naczelnik był mianowany i bezpośrednio podlegał gubernatorowi. Wyłącznie rządowy charakter miały władze (zarządy) miast gubernialnych, a więc Warszawy i Płocka. Zarząd miasta stanowili mianowani urzędnicy: prezydent, trzech radców oraz inspektor policji. Oprócz zapewnienia bezpieczeństwa i porządku publicznego w mieście, ich głównym zadaniem było zarządzanie mieniem municypalnym. Także prezydent miasta gubernialnego bezpośrednio podporządkowany był gubernatorowi. Podobne zadania spełniał organ władzy w pozostałych miastach. Był nim burmistrz kierujący wydziałem administracyjnym i policyjnym, a podporządkowany naczelnikowi powiatu. Jego głównym zadaniem było wprowadzanie w życie zarządzeń władz powiatowych.

Powiat złożony był z gmin, związków administracyjnych kilku wsi. Jednoosobowym organem zarządzającym był wójt, także podporządkowany naczelnikowi powiatu. Był on organizatorem zadań zleconych przez zarząd powiatu, w tym ponosił bezpośrednią odpowiedzialność za organizację robót publicznych w systemie szarwarkowym. Stanowił też

pierwszą instancją sędowniczą w sprawach cywilnych. Starszym wsi był sołtys, wybierany przez gospodarzy i akceptowany przez wójta. Należy jednak zwrócić uwagę na specyfikę wsi i miast położonych na gruntach prywatnych. Także w tym przypadku mamy do czynienia z burmistrzami, wójtami i sołtysami, lecz podporządkowani byli oni właścicielowi dóbr i wykonywali jego decyzje. Właściciele byli zobowiązani do przyjmowania i wykonywania zarządzeń władz powiatowych, przekazywanych przez naczelnika – marszałka szlachty powiatu.

Wydaje się, że gminy, szczególnie w na prawym brzegu Wisły, nie były jednostkami silnymi. Porównanie ilości gmin wiejskich z ilością wsi pozwala przyjąć, że gminę stanowiło średnio 6 osad. Biorąc pod uwagę, że większość wsi liczyła do 20 gospodarstw (choć często nie przewyższała 10), przeciętna gmina jednocyfrowa obejmowała 100-150 jednostek administracyjnych, a więc 400-600 osób. Nieco inaczej problem przedstawiał się w powiecie gostyński. Obok gmin małych (Ciechomice – 207 mieszkańców, Tokary – 411, Jasienice – 133) istniały gminy bardzo ludne: Brwilno – 1024, Strzelce – 1737, Korzeń Rządowy – 2843³². Wydaje się, że to zróżnicowanie jest kolejnym dowodem na wyższy stopień rozwoju gospodarczego i społecznego

lewobrzeżnej części ziemi płockiej. Można je wiązać z produkcją przemysłową i bardziej efektywnym rolnictwem.

Administracja cywilna w guberniach podporządkowana była władzy wojskowej. Sprawował ją naczelnik, którym zawsze był wojskowy generał. Podlegał on bezpośrednio namiestnikowi Cesarstwa, a jego zadaniem było sprawowanie nadzoru nad wszelkimi organami władzy w guberni. Sprawował też funkcje zarządczo-porządkowe wobec wszystkich wojsk, stacjonujących na administrowanym terenie. Nadzielony był prawem wykorzystania wszelkich środków, w tym użycia wojska, w celu zapewnienia porządku. Wyznaczał też kontyngent rekrutów powoływanych do służby w armii Cesarstwa³³. W strukturę władzy wpisane było także sędownictwo. Obszar guberni podzielany był na okręgi sądowe, o właściwości terytorialnej z grubsza odpowiadającemu obszarowi powiatu (z wyjątkiem Warszawy i okolic). Na omawianym terenie istniał okręg sądowy w Płocku oraz w Gąbinie, dla powiatu gostyńskiego³⁴. Administrację kościelną reprezentowały diecezje rzymsko-katolickie: łowicka i płocka, z ponad 110 parafiami na płockim obszarze operacyjnym. Istniały też parafie protestanckie (prawdopodobnie 6) i około 10 gmin żydowskich.

Przypisy

- ¹ *Przegląd wojskowo-statystyczny imperium rosyjskiego*, t. XV, cz. II, *Gubernia płocka*, tłum. i red. M. Trubas, Płock 2014 (dalej: *Gubernia płocka*); *Военно-статистическое обозрение Росийской Империи*, t. XV, č. 3, *Varšavskaâ guberniâ, Sanktpeterburg 1850* (dalej: *Varšavskaâ guberniâ*). W części 1. zawarty został opis guberni augustowskiej, w 4. – lubelskiej i 5. – radomskiej. W dostępnych materiałach brak jakichkolwiek informacji o autorach opracowań. Korpus Topografów Sztabu Głównego Jego Cesarskiej Mości zaprezentowany został w wprowadzeniu do pracy wydanej przez TNP.
- ² M. Trubas, *Ziemia płocka w wojnach XIX i XX wieku*, Warszawa 2006, zał. 1; A. Maciesza, *Mazowsze Płockie jako odrębny region geograficzny*, „Przegląd Geograficzny”, 1927, t. VII, z. 1-2; S. Berezowski, *Struktura przestrzenna podregionu płockiego*, „Notatki Płockie”, 1968, nr 1(45).
- ³ Z. Lach, A. Łaszczuk, *Geografia bezpieczeństwa*, Warszawa 2004, s. 61.
- ⁴ *Gubernia płocka*, s. 34; *Varšavskaâ guberniâ*, s. 20, 23.
- ⁵ *Ibidem*, s. 26, 32-33; *Gubernia płocka*, s. 38. Przeprowadzenie mowa w podpłockich Tokarach wspomagała most oparty na 37 łodziach (łyżwach), który z różnych powodów często był wyłączany z użytkowania.
- ⁶ *Varšavskaâ guberniâ*, s. 144.
- ⁷ Drogi pocztowe podlegały gubernatorom, a za ich utrzymanie odpowiadały urzędy ziemskie. Korzystanie z nich wymagało wniesienia myta: 5 kopiejek srebrem za każdego konia i 15 kopiejek za wóz. Dodatkowe opłaty podróżni wnosili także na wszystkich przeprawach, *Ibidem*, s. 162.
- ⁸ *Ibidem*, s. 164; *Gubernia płocka*, s. 73-74.
- ⁹ *Ibidem*, s. 59, 74; *Varšavskaâ guberniâ*, s. 123-124.
- ¹⁰ *Ibidem*, s. 162-163; *Gubernia płocka*, s. 87-88.

- ¹¹ *Varšavskaâ guberniâ*, s. 117.
- ¹² *Ibidem*, s. 165; *Gubernia płocka*, s. 89.
- ¹³ *Ibidem*, s. 88; *Varšavskaâ guberniâ*, s. 166. Zwraca uwagę trafna ocena możliwych kierunków działań wojsk pruskich. Potwierdziły to operacje jesienne 1914 r., gdy niemiecka 9 Armia z powodzeniem przeprowadziła operację zaczepną dwoma zgrupowaniami uderzeniowymi po obu stronach Wisły (K. v. Wulfen, *Schlacht bei Łódź [w:] Der Grosse Krieg in Einzeldarstellungen*, Heft 19, Oldenburg 1918, s. 21-22). Na tych samych kierunkach we wrześniu 1939 r. nacierały zgrupowania uderzeniowe niemieckiej GA „Północ” (K. Ciechanowski, *Armia „Pomorze” 1939*, Warszawa 1983, s. 92-93).
- ¹⁴ Autor opracowania wymienia wśród głównych jednostek osadniczych powiatu gostyńskiego także miasteczka: Iłów, Kiernozie, Krośniewice, Słubice i Żychlin (*Varšavskaâ guberniâ*, s. 190). Nie wymienia natomiast Osmolina, który w tym czasie był miastem (D. Sokołowski, *Miasta zdegradowane w zachodniej części województwa mazowieckiego*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego”, 2016, t. VIII, s. 332).
- ¹⁵ *Gubernia płocka*, s. 133-134.
- ¹⁶ *Varšavskaâ guberniâ*, s. 265-266.
- ¹⁷ *Ibidem*, s. 267-268.
- ¹⁸ *Ibidem*, cz. II, s. 2-29; *Gubernia płocka*, s. 141-152.
- ¹⁹ *Varšavskaâ guberniâ*, cz. II, s. 8.
- ²⁰ *Ibidem*, zał. 13; *Gubernia płocka*, zał. 11, s. 181-182.
- ²¹ *Ibidem*, s. 96-97, *Varšavskaâ guberniâ*, s. 182-185.
- ²² *Ibidem*, zał. 5; *Gubernia płocka*, zał. 1, s. 167.
- ²³ *Ibidem*, s. 115; *Varšavskaâ guberniâ*, s. 200-202.
- ²⁴ Uzyskane dane są zbieżne przytaczanymi w literaturze przedmiotu, *Historia kultury materialnej Polski*, red. E. Kownacka, t. V, Ossolineum 1978, s. 190-195; E. Popiołek, *Rolnictwo*

- województwa płockiego w latach 1815-1830, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku”, 1982, Zeszyt 10, s. 40-41.
- ²⁵ *Gubernia płocka*, zał. 1, s. 167; *Varšavskaâ guberniâ*, s. 174. Współcześnie przyjmuje się wskaźnik ilości zwierząt na 100 ha. Dla ziemi płockiej jego przybliżona wartość wynosiła: koni – 7/100 ha, bydła rogatego – 13, świń – 12, owiec – 17.
- ²⁶ Przemysł – dział produkcji materialnej, w którym przekształcanie zasobów przyrody pod kątem potrzeb człowieka, prowadzone jest na dużą skalę z wykorzystaniem wyspecjalizowanych maszyn, encyklopedia.pwn.pl/haslo/przemysl.3963491.html, (dostęp: 25.08.2016).
- ²⁷ *Gubernia płocka*, s. 100-103; *Varšavskaâ guberniâ*, zał. 9, 11.
- ²⁸ *Ibidem*, zał. 10, 11. Zał. 10 jest wykazem ilości ludzi utrzymujących się w poszczególnych powiatach guberni warszawskiej z różnych form działalności. Zdaniem autora są to ważne i ciekawe dane, odnoszące się nie tylko do dziejów gospodarczych; *Gubernia płocka*, zał. 10, s. 176.
- ²⁹ *Varšavskaâ guberniâ*, zał. 10.
- ³⁰ Z. Przyrembel, *Historja cukrownictwa w Polsce*, t. 1, Warszawa 1927, s. 136.
- ³¹ *Varšavskaâ guberniâ*, s. 7.
- ³² *Ibidem*, zał. lit. A.
- ³² Tak szerokie uprawnienia wojskowego naczelnika guberni miały niewątpliwie związek z obowiązującym na terenie Królestwa Polskiego od 1833 r. stanem wojennym. W starych guberniach Cesarstwa generał- gubernator był w tym czasie wyłącznie organem administracji wojskowej.
- ³³ *Varšavskaâ guberniâ*, s. 8.

THE PŁOCK LAND IN THE RUSSIAN PRIMARY STAFF'S 19TH CENTURY ANALYSIS

Summary

The military-geographic descriptions from the middle of 19th century made on demand of The Russian Primary Staff present valuable sources for historical research today. These descriptions contain priceless knowledge on natural environment, social relations and region economy. This work is attempt to make use of writing sources for military geographic profile of The Płock operational area characteristic according to contemporary methodology.